

Yazar: Özlem Atik

Gülmenin Hafızası: Dersimli Alevi Topluluğunda Mizah Üzerine Etnografik Gözlemler

Yayın Tarihi: 2 Temmuz 2025

Özet

Sözlü kültür, tarihsel hatırlamanın ve kültürel sürekliliğin temel aracı olması bakımından Alevi topluluklarında özgün bir yere sahiptir. Mitolojik anlatılardan destanlara, masallardan dualara uzanan sözlü gelenek içinde çoğu zaman göz ardı edilse de mizahi biçimler de önemli bir yer tutar. Mizah, kimi zaman bağımsız şaka ya da fıkra formunda, kimi zaman ise şiirsel veya düzyazı anlatıların içinde ironik ve alaycı nüanslarla karşımıza çıkar. Eğlence aracı olmanın ötesinde, mizah toplumsal yapının sürdürülmesinde, belleğin inşasında ve kimlik çatışmalarının dönüştürülmesinde etkili bir araçtır. Özellikle travmatik tarihsel olayların ifadesinde sağaltıcı bir alan sunar. Topluluğun inanç sistemi, ritüelleri ve kullandığı dil, kendine özgü bir mizah anlayışının gelişmesini mümkün kılar.

Sözlü kültür geleneğine dayanan Dersimli Alevilerin mizahında, 1938 katliamı, zorunlu göçler ve kültürel dışlanma gibi tarihsel travmaların belirgin izleri görülür. Doğaya dayalı inanç sistemleri, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve yerel inançlarla etkileşim içinde gelişmiş; bu yapı mizahın biçim ve içeriğini de etkilemiştir. Bu maddede, 2022-2023 yıllarında Dersim ve İstanbul’da gerçekleştirdiğim etnografik saha çalışmasından hareketle, Kirmancki dilinde yapılan mizahın sosyal işlevleri, “kuretacı” figürü ve Kirmancki ile Türkçe arasında yapılan dil-değişimlerinin mizahi anlatılardaki kullanımına odaklanılmaktadır.

Mizahın Sosyo-Kültürel Bağlamı

Mizah, içinden çıktığı sosyal ortamın, tahakküm ilişkilerinin ve bu ortamın bir parçası olan kültürel atmosferin izlerini taşır. Evrensel bir ifade biçimi olarak görülse de Mary Douglas, mizahın her toplumda aynı şekilde karşılık bulmadığını, hatta “güleç olmayan kavimlerin” de var olabileceğini belirtir. Bununla birlikte birçok topluluk, ölüm ve cenazeler gibi tabulardan fiziksel ve müstehcen şakalara kadar uzanan geniş bir yelpazede mizah üretir.

Mizah araştırmacısı Henk Driessen'e göre, bir toplumu anlamanın yollarından biri de onun şakalarını incelemektir; çünkü bu şakalar ekonomik, sosyal ve kültürel dinamikleri yansıtır (Driessen, 2016, s. 141). Dil, inanç sistemi ve kültürel farklılıklar, mizahın içeriğini, icra biçimlerini ve amaçlarını doğrudan etkiler. Bu nedenle, her topluluğa özgü, ayırt edici bir mizah biçiminin varlığından söz etmek mümkündür.

Dersim mizahı da bu bağlamda değerlendirilebilir. Topluluğun dilsel ve inançsal yapısı, iktidar biçimleri ve sosyal ilişkileri, mizahın biçimini ve temasını doğrudan şekillendirir. Örneğin, doğa merkezli inanç sistemi, ocak ve aşiret yapıları, İslami Alevi unsurlarla tarihsel etkileşim içinde gelişmiş karmaşık yapı, mizahın hem estetik formunu hem de konularını belirler.

Dersim 1938 Katliamı, zorunlu göçler ve kültürel dışlanma gibi travmalar kamu söyleminde çoğu zaman bastırılmıştır. Mizah, bu sessizlikleri dolaylı ama güçlü biçimde ifade etmenin bir yoludur. İroni, hiciv ve parodi aracılığıyla anlatıcılar, acı deneyimleri yeniden çerçeveler ve katlanılabilir hale getirirler. Bu yönüyle mizah, yalnızca bir başa çıkma mekanizması değil, aynı zamanda kültürel yaratıcılık ve eleştirel düşüncenin alanı olarak öne çıkar.

Alevi topluluklarında sözlü gelenekler—örneğin ağıtlar, destanlar, halk hikâyeleri ve şakalar—kurumsal tanınma eksikliğinin yarattığı boşluğu doldurur. Bu bağlamda mizah hem ortak bir duygusal dil hem de belleği canlandıran bir araç olarak işlev görür; bellek, kimlik ve direnişin kesişim noktasında yer alır.

Yerel Dilde Mizah: Kirmancki ve Dil-Değiştirme (Code-Switching)

Mizahın duygusal ve estetik niteliğinde dil belirleyici bir rol oynar. Dersim bölgesinde yaygın olarak konuşulan fakat resmi eğitimde ve medyada yer bulmayan Kirmancki (Zazaca) dilinde yapılan mizah, özellikle güçlüdür. Kirmancki deyimlere ve söz oyunlarına dayalı şakaların Türkçeye çevrilmesi çoğu zaman bu şakaların etkisini yok eder. Görüşmeciler, şakanın dili kadar içeriğinin de önemli olduğunu sıklıkla vurgulamışlardır. “Dersim mizahı olduğu zaman zaten, onun Türkçesini yaptığın zaman tadı kaçır” (Delil Xıdır) ifadesi bunun en özlü örneğidir. Kirmancki ile Türkçe arasında yapılan dil değişimlerinin pek çok dinamiği olabilir. İroniyi vurgulamak, anlam katmanları yaratmak, etkiyi artırmak bunlardan bazılarıdır. Grup içi mahremiyeti sağlamak, güvenli bir alan inşa etmek, özlem, nostalji ve aidiyet duygularını hissetmek için de dil-değişimi yapılır. Dil-değiştirme şakanın etkisini artıran dilsel bir oyun gibidir. Aynı zamanda bastırılmış grup kimliğinin ifade edilmesini, kendine mekân açmasını sağlar. Jeff Siegel'in Fiji'ce konuşan topluluklarda yaptığı çalışmada olduğu gibi, dil-değiştirme yalnızca dilsel bir strateji değil, aynı zamanda mizah ve kültürel aidiyet üretiminde etkili bir araçtır.

Kuretacı

Dersim Alevilerinin geleneksel mizahında öne çıkan figürlerden biri *kuretacı*'dır. Kirmancki dilinde “nüktedan, hazırcevap, laf cambazı, peşincevap” anlamlarına gelen bu terim, keskin diliyle tanınan yerel mizahçılara işaret eder. Kuretacılar yalnızca şaka yapma ya da güldürme becerileriyle değil; dili tüm yönleriyle estetik biçimde kullanabilmeleriyle de tanınırlar. Genellikle erkek olmakla birlikte zaman zaman kadın anlatıcılara da rastlanır. Sosyal eleştiri, taklit ve çoğu zaman kara mizah yoluyla otoriteyi sorgularlar.

Douglas'ın “trickster” ve S. Freud'un “esprituél” figürleri üzerine çalışmalarında belirttiği gibi, şakacının toplum içinde kendine özgü bir söz söyleme ayrıcalığı vardır. Kuretacılar da bu ayrıcalıktan yararlanarak, toplumsal yapıda kutsal addedilen *pir* ve *dede* gibi dini figürleri mizaha konu edebilir; böylece bu figürlerin ciddiyet ve kutsallıklarını geçici olarak askıya alabilirler. Douglas'ın kavramıyla, ritüeli şaka yoluyla “anti-ritüel”e dönüştürerek geçici olarak lağvedebilirler. Cinsiyet normları da benzer biçimde tersyüz edilebilir; örneğin Teyze Bese'nin yaptığı şakada görüldüğü gibi.

Kuretacılar, ocaklar ve aşiretler arası hiyerarşik yapılar içerisinde ortaya çıkan çatışmaları kendilerine özgü üsluplarıyla eleştirebilir; bu mesafeli ama itibarlı konumları sayesinde sözleri dikkate alınan kişiler olabilir. Ciddi olmayan konularda eğlenceli diyaloglar üretebildikleri gibi, yaşadıkları talihsizlikleri de mizahla anlatan, skeç ve parodi tarzında küçük oyunlar düzenleyen kişiler olabilirler. Fiziksel şakaları ve zaman zaman müstehcen anlatılarıyla tanınan, bu yönleriyle hem sevilen hem de eleştirilen figürler de vardır (örneğin Pala Hasan'ın şakalarında olduğu gibi).

Mizahın konusu oldukça geniştir: gündelik yaşamın sıradan meselelerinden, toplumun derin travmalarına kadar her şey yeniden mizahi bir biçimde kurgulanabilir. Mizah, baskı ve şiddet mekanizmalarına karşı kara mizah yoluyla yerelden yükselen bir karşı-söylem halini alabilir. Bu nedenle *kuretacı* figürü, özcü ve sabit bir karakter olarak değil, bağlama göre sürekli yeniden tanımlanabilen bir temsil olarak düşünülebilir. Nitekim kuretacılar çoğu zaman sesleri güzel olan ve enstrüman çalabilen ozan ya da dervişlerle kesişir. Sanatlarını evlerde, kahvehanelerde ve özellikle düğünlerde, toplumsal hayatın kolaylıkla gözlemlenebildiği alanlarda icra ederler.

Kültürel Arşiv Olarak Mizah

Dersim Alevi geleneğinde şakalar ve mizahi hikâyelerin, sıklıkla ortak tarihsel deneyimleri muhafaza ettiğini görürüz. Bürokratik saçmalıkları, askerî kontrol noktalarını ya da yerel iktidar figürlerini konu alan hikâyeler, aynı zamanda topluluğun gözetim, şüphe ve dışlanma tarihini anlatır. Bu mizahi anlatıları, devlet onaylı

unutkanlığa karşı koyan kolektif bir arşiv olarak okumak mümkün. Resmi tarih yazımının kapanış ve doğrusal anlatı yapısına karşın, mizahi bellek döngüsel bir işleyişe sahiptir ve duygusal dokusunu korur. Sıkça tekrar edilerek anlatılan bu hikâyeler, topluluk içinde hem içeriği hem de biçimiyle belleğin canlı tutulmasını sağlar.

Sonuç

Dersimli Alevilerde mizah, yalnızca eğlence amacı taşıyan bir ifade biçimi değil; toplumsal hafızayı canlı tutan, travmalarla baş etmenin yollarını sunan, kültürel yaratıcılığı ve eleştiriyi mümkün kılan çok katmanlı bir pratik olarak öne çıkmaktadır. Mizahın biçimi ve içeriği, topluluğun tarihsel deneyimleri, doğaya dayalı inanç sistemi, dilsel çeşitliliği ve sosyal yapılarıyla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda Kirmancki dilinde icra edilen mizah, hem estetik hem de kimliksele düzeyde güçlü bir alan açmaktadır. Dil-değiştirme stratejileriyle zenginleşen bu anlatılar, aynı zamanda bastırılmış kimliğin ifade edilmesinin araçlarıdır.

Kuretacı figürü, bu mizahi pratiğin ete kemiğe bürünmüş hali olarak, hem sosyal eleştiriyi hem de geleneksel otoriteye yönelik ironiyi barındırır. Ritüelin geçici olarak askıya alınmasını ve kutsallığın alaya alınmasını mümkün kılan bu figür, topluluğun sözlü kültüründeki özgün mizah anlayışını temsil eder.

Mizah, resmi tarih yazımının doğrusal ve bastırıcı çerçevesine karşı, duygusal dokusunu koruyan döngüsel bir kültürel arşiv işlevi görür. Mizahi hikâyeler ve şakalar, geçmişin deneyimlerini yeniden canlandırır, topluluğun belleğini taze tutar ve sözlü kültür aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu yönüyle mizah, Dersimli Alevi topluluğunda hem direnç hem de aidiyet üretiminin önemli bir aracıdır.

Sonnotlar

1. Bu çalışmada hem Kirmancki hem de Türkçe mizah içeriklerine yer verilmiştir; ancak ağırlıklı olarak Türkçe anlatılar kullanılmıştır. Kirmancki anlatılar sınırlı sayıda olsa da Cemal Taş, Delil Xıdır, Doğan Munzuroğlu, Ercan Gür, Haydar Cemu, Hıdır Eren ve Munzur Ayata gibi yerel dilde yetkin anlatıcılarla görüşmeler yapılmış; ayrıca Kirmancki dilini iyi derecede konuşan aile bireylerinin katkıları alınmıştır. Saha araştırmasının belirli bir zaman dilimi ve sınırlı sayıda katılımcıyla gerçekleştirilmiş olması nedeniyle, farklı bağlamlarda yapılacak çalışmalarda farklı mizah biçimlerine ulaşmak mümkündür.

2. Freud, S. (1905). *Fıkralar ve Bilinçdışının İlişkisi*. Mizahın bilinçdışı süreçlerle ilişkisini açıklarken Freud, bireyin acı verici gerçeklikleri mizah yoluyla dönüştürdüğünü

savunur. Bu çalışma, özellikle travma sonrası mizahın savunma mekanizması olarak nasıl işlediğini anlamada önemli bir teorik çerçeve sunar.

3. Henri, B. (1911). *Gülme Üzerine*. Mizahın dille olan yakınlığını çalışmasında özellikle vurgulayan Bergson, kelime oyunu gibi her dilin kendi sembolik düzeninde anlamlı hale gelen yapıların çevrilmesinin mümkün olmadığını ifade eder.

Kaynakça ve Ek Okumalar

Atik, Özlem. *Mizah ve Toplum: Dersim Mizahında Travma, İktidar ve Gündelik Yaşam*. Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2024.

Deniz, Dilşa. *Dersim İnanç Sembolizmi*. Yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2011.

Douglas, Mary. *Implicit Meanings: Selected Essays in Anthropology*. 2. baskı. London: Routledge, 1999.

Driessen, Henk. "Afterword: Humour Matters." *Etnofoor* 28, no. 1 (2016): 141-146.

Freud, Sigmund. *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. Translated by James Strachey. London: The Hogarth Press, 1905.

Gültekin, Ahmet Kerim. *Kurdish Alevism: Creating New Ways of Practicing the Religion*. 2019.

Munzuroğlu, Doğan. *Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında: Dersim Aleviliği*. 2004.

Oring, Elliott. *Engaging Humor*. Urbana: University of Illinois Press, 2003.

Siegel, Jeff. "How to Get a Laugh in Fijian: Code-Switching and Humor." *Language in Society* 24, no. 1 (1995): 95-110. <https://doi.org/10.1017/S0047404500018574>.

Kaynakça & İleri Okumalar